

Ҳалим ТҶРАЕВ,

Бухоро давлат университети доценти,
тарих фанлари номзоди.

БУХОРОНИ БАЛХГА АЛМАШТИРИШ ВОҚЕАСИ ВА ХҶЖА ИСЛОМ ЖҶЙБОРИЙ

Бухоро хони шайбоний Абдулазизхон (1539-1549) вафотидан сўнг шайбонийлар ўртасида тож-тахт учун ўзаро кураш бошланиб кетди. XVI аср ўрталарига келиб, Мовароуннаҳр ва қисман Хуросоннинг айрим вилоятлари (Балх назарда тутилаяпти) шайбоний хонлари ўртасида бўлиб олинди. Тошкент ва Туркистон Наврўз Аҳмадхон, Самарқанд Абдулатифхон ибн Кўчкинчихон, Кармана ва Миёнкол (Офаринкент) Искандархон ибн Жонибек Султон, Балх Пирмуҳаммадхон тобелигида ҳаёт кечирарди. Таъкидлаганимиздек, 1556 йил Наврўз Аҳмадхон вафот этгач, Пирмуҳаммадхон барча шайбонийзодаларнинг олий ҳукмдори ҳисобланиб, унинг номи хутбага қўшиб ўқилди ва танга ҳам шу хон номидан зарб этила бошланди.

Пирмуҳаммадхон Жонибек султоннинг катта ўғли бўлиб, у 1546-1567 йилларда шайбонийларга қаратили Балх вилоятини бошқарди. 1549 йили Бухоро хони Абдулазизхон вафот этиб, Бухоро тахтига иродасиз Муҳаммадёр султон кўтарилганда, кўп ўтмай, Пирмуҳаммадхон Абдулазизхоннинг дафн маросимига иштирок этиш ва таъзия билдириш баҳонасида Балхдан Бухорога келди ва уни эгаллади. "Муҳит ат-таворих" асари муаллифи Муҳаммад Аминнинг ёзишича, асл мақсад таъзия билдириш эмас, тож-тахт даъвоси эди. Муҳаммадёр султон эса Самарқандга қочиб, Абдулатиф ибн Кўчкинчихондан ёрдам сўради. 1551 йил Абдулатифхон, Наврўз Аҳмадхон, Бурҳон султонлар иттифоқ бўлиб, Бухорога Пирмуҳаммадхон устига юриш бошладилар. Бухоро уламо ва руҳонийларининг, жумладан, Хўжа Исломининг қўллаб-қувватлашига эришмаган Пирмуҳаммадхон Бухорони тарк этишга мажбур бўлди. Лекин Бухоро тахтига бўлган даъво орадан ўн йил ўтгандан кейин ҳам уни тарк этмаганлигини кейинги воқеалар кўрсатди.

XVI аср 60-йилларида Сафавийлар давлати билан шайбонийлар ўртасида зиддиятлар янги асосга кўчди. Сафавийлар ҳукмдори Шох

Таҳмосп (1524-1576) гумашталари ҳажга олиб борувчи йўлларни ўз қўлларига олиб, ҳажга борувчиларга ҳар томонлама ҳалақит берар, мулкларига тажовуз қилар ва ўзларига зарар етказарди. Бундай номаъқулчиликлар Бухоро хони Абдуллахон амирларида Шох Таҳмоспга нисбатан нафрат уйғотди. Улар Абдуллахонга мурожаат қилиб, Хуросонга юриш бошлашни таклиф этдилар. Ўтгиз ёшни қаршилаётган навқирон Абдуллахоннинг Хуросонга юриш қилиш режаси амирларнинг бу таклифига мувофиқ келиб, хон юриш тадоригини кўра бошлади. Бунинг устига, хоннинг пири, яъни Жўйбор хўжаларининг йирик вакили Хўжа Ислом (1493-1561) Хуросонга, айри дин шиалар устига юриш зарурлигини мудом унга уқтириб келарди. Абдуллахон Хуросон юриши тўғрисида Хўжа Исломни огоҳ этмай, Қарши тарафга шикорга боражанини билдириб, ундан руҳсат олди.

1561 йил баҳорида Абдуллахон ўз қўшинлари ҳамроҳлигида Амударё томон от суриб, дарё қирғоғига чодир тикди. Шу пайт амакиси, Балх ҳокими Пирмуҳаммадхон олдидан чопар келиб, унга Пирмуҳаммадхон Шибиргонга келганини ҳамда Абдуллахон билан учрашмоқчи эканини, шунингдек, агар Абдуллахон рози бўлса, биргалашиб, Хуросонга юриш қилиш нияти борлигини етказди. Абдуллахон амакиси билан ҳамжиҳатликда Хуросонга юришни маъқул топиб, Қарши яқинида Амударёдан ўтди ва Шибиргон томонга қараб йўл олди. Иккаласи учрашганда эса Пирмуҳаммадхон Абдуллахонга Бухорони Балхга алмашишни таклиф қилди. Абдуллахон узоқ мулоҳаза юритмай, бу таклифни қабул этди. Келишувга кўра, Абдуллахон ўз вилояти пойтахтини Балхга кўчириши, Бухоро эса Пирмуҳаммадхон тобелигига ўтиши керак эди. Абдуллахоннинг ўз амакиси қўйган шартга рози бўлишининг икки сабаби бор эди: биринчиси, ўз амакисига бўлган ҳурмат. Зеро, Пирмуҳаммадхон шу маҳалда барча шайбонийларнинг удуғи ва олий ҳукмдори саналарди. Иккинчиси, Балхнинг

Хуросонга яқинлиги, унинг географик жойлашиши ўз режасини амалга ошириш учун қўл келарди. Бу ердан туриб, Хуросонга юриш қилиш осон эди.

Абдуллахон розилигини олган Пирмуҳаммадхон Бухорони қабул қилиб олишни шайхулислом Хўжа Абдували Порсо ва Мирза Алибий найманга юклади ҳамда улар бошчилигидаги вакилларга Бухорога йўл олишга изн берди. Абдуллахон эса садоқатли хизматкори ва маслакдоши Қулбобо кўкалдошни Бухорога жўнатиб, саройдаги мол-мулкни ва хизматкорларни Балхга кўчириб келишга буюрди. Бир ҳарбий отрядни эса Балх шаҳрини қўриқлашга сафарбар этди.

Иттифоқо, шаҳарлар алмашанувига халал берувчи бир ҳодиса юз берди ва Пирмуҳаммадхон орзуси ушалиши гумон остида қолди. Бир тўда исёнчилар Пирмуҳаммадхоннинг ўғли Динмуҳаммадхонни ўз отасига қарши гиж-гижлатиб ва отаси ниятидан уни огоҳ этиб, исён кўтаришга ҳамда Балхни эгаллашга даъват этди. Исончилар даъватидан ҳаволанган Динмуҳаммадхон Балхга ҳужум қилиб, уни эгаллади. Пирмуҳаммадхон бу даврда Балхда эмасди. У Абдуллахон билан шаҳарлар алмашинуви борасида музокара олиб бораётган эди. Отаси ҳарчандки ҳаракат қилмасин, фарзанди қайсарлик туғини туширмай, Балхни қайта отасига топширишни хаёлига ҳам келтирмади. Пирмуҳаммадхон жияни Абдуллахонга мактуб йўллаб, уни мазкур воқеадан огоҳ этди. Шаҳарлар алмашинуви рўй беришига кўзи етмаган Абдуллахон ўз иниси Ибодулла султонни Бухорога жўнатиб, Пирмуҳаммадхон вакилларини Бухорони эгаллашдан тўхтатишни буюрди.

Динмуҳаммадхон воқеаси Абдуллахонни ўзгача йўл тутишга мажбур этди. Эҳтимол, Динмуҳаммадхонга ўрناق бўлишни назарда тутиб, у шу воқеадан сўнг отаси Искандархонни Кармана ҳокимлигидан чақириб олиб, Бухоро тахтига олий ҳукмдор сифатида ўтқозишни ният қилди ва Пирмуҳаммадхон олдига одам жўнатиб, бу тўғрида унга хабар берди. Шунингдек, бундан кейин шу тариха йўл тутиши тўғрисида аркони давлатлар олдига ваъда берди.

Бухоронинг Балхга алмаштирилишига халал берувчи иккинчи катта сабаб, Хўжа Исломнинг бу келишувга рози эмаслиги ҳисобланади. Икки вилоят ҳукмдорлари ўзаро келишув билан овора бўлган даврда Хўжа Ислом Қарши яйловларида шикор сайрида эди. Ҳусайн ас-Сарахсийнинг "Маъноқиби саъдийа" номли қўлёзма асарига келтирилишича, шу пайт миришкор келиб, "Абдуллахон Бухорони бериб, Балхни олди" деб хабар етказди. Буни эшитиб Хўжа Ислом "Ажаб замон бўлдики миришкор бу хабарни етказди" деди. Шикор сайрининг тўртинчи куни Хўжа

Ислом Қарши яйловларидан Бухорога келди. Ўша куни Бухоро остин-устун эди. Чунки Қулбобо кўкалдош Абдуллахон буйруғи билан Арқдаги ҳарамни юклаб, Балхга олиб кетмоқчи бўлиб турганди. Хўжа Ислом "Шаҳарда ғавғоми?", деб сўраганда, унга "Вилоят тамоман барҳам топди", деб жавоб беришди. Хўжа Ислом бағоят диққат ва дарғазаб бўлиб, "Шаҳарни алмашмоқ гоят ғалатидир" деди ва Жўйборга йўл олиб, ўз фарзанди Хўжа Саъд боғига кирди. Боғда ҳозир бўлган мулозимларга Бухорони Балхга алмаштирилишига рози эмаслигини билдириб, шундай деди: "Абдуллахон биз билан маслаҳатлашмасдан Бухорони Балхга алмаштирибди. Агар у Бухоро бировларнинг ёрдамисиз ўз қўлимда барқарордир деб ўйлаётган бўлса, хоҳлаган ишини қилаверсин ва уни истаган кишисига бераверсин".

Икки ўртадаги келишувдан беш кун ўтгач, Абдуллахоннинг укаси Ибодулла султон Бухорога келиб, алмашув бекор қилинганлигини Хўжа Исломга билдирди. Арқдаги хон ҳарамини Балхга кўчириш тўхтатилди. Бу орада **Абдуллахон ҳам Бухорога етиб келиб, зудлик билан ўз пири Хўжа Ислом ҳузурига борди ва бемаслаҳат қилган иши учун узр сўради.** Бадриддин Кашмирийнинг ёзишича, шу кунларда Хўжа Ислом Сумитанда қурилаётган хонақоҳ яқинида ўз мулозими Мавлоно Қосим Ахсиги билан ўтирарди. Абдуллахон пир ҳузурига ҳозир бўлганда Хўжа Ислом унга қуйидаги кинояли гапларни айтди: "Сиз бу вилоятни (яъни Бухорони) шамшир зарби ва бозу қудрати ила мусаххар этмагансиз. Шунинг учун унинг қадрини билмайсиз. Мудом сахро ва тоғларда сайр ва шикор ила машғулсиз. Бу вилоят қадрини биз биламиз. Неча йиллар риёзат чекиб, уни Сизнинг тасарруфингизга ўтказдик."

Абдуллахон ўз ваъдасига кўра, 1561 йил баҳорида отаси Искандархонни Карманадан чақириб олиб, олий ҳукмдор сифатида Бухоро тахтига ўтқизди. Унинг номига хутба ўқилиб, "Искандархоний" номли танга зарб этилди. Пирмуҳаммадхоннинг номи эса хутба ва тангадан бутунлай ўчириб ташланди. Абдуллахон 1583 йилгача, яъни отаси Искандархон вафотига қадар мамлакатни унинг номидан бошқарди.

"Матлаб ат-толибин"да хабар берилишича, Хўжа Ислом тахти равонга ўтириб, Сумитанга келган чоғда Абдуллахон унинг мулозаматига келиб узр сўрайди. Шунда Хўжа Ислом унга қарата қуйидаги сўзларни айтади: "Сиз Бухоронинг қадрини билмайсиз ва бепарволик қиласиз, ҳар куни сайр ва шикорда бўласиз". Сўнг Абдуллахонга илтифот кўрсатиб, қуйидагиларни таъкидлади: "Ўз фарзандимизни сизга, сизни

эса фарзандимизга топширдик. Нимаки биздан сўраган бўлсангиз, бундан сўнг Хўжа Калондан сўранг”.

Хўжа Ислон ва Абдуллахон ўртасидаги муносабатлар доимо бирдай силлиқ бўлмаганлигига манбалардан тасдиқ топамиз. Хўжа Ислоннинг Абдуллахондан бир оз ранжиши, асосан, Бухорони Балхга алмаштириш билан боғлиқ. “Матлаб ат-толибин”нинг гувоҳлик беришича, умрининг охирида оёқ оғриғи касалига чалиниб юролмай қолган Хўжа Ислонни бир бор тахти равонга ўтказиб, Зарманок деган жойга олиб келишди. Абдуллахон узр сўраш учун унинг орқасидан бу ерга келди. Лекин Хўжа Ислон унга илтифот қилмади. Шунда Абдуллахон пешонасини ерга уриб, Хўжа Ислонга қарата: “Хўжам, банданинг иши гуноҳ қилмоқ, Хўжанинг иши авф этмоқ” деди. Хўжа Ислон вазаби таскин тошиб, Абдуллахонга деди: “Яхши биласанки, гирибонингдан ушлаб, сени Бухоро тахтига ўтказиб қўйдик. Бировни томга чиқариб қўйган киши уни тушира олади ҳам. Нима қилайликки, сендан яхшироғи йўқ. Сувпарварда киши ўзини гарқ қилмайди”. Сўнг Абдуллахонга тавфиқ тилаб, фотиҳага қўл очди.

Бошқа бир мисол. Асарда таъкидланишича, кунларнинг бирида Абдуллахон ўз амирлари билан Хўжа Ислон зиёратига келади. Хўжа Ислон офтобда оёқларини чўзиб ўтирарди. Олдига бир туркман ўтинкаш бор эди. Хўжа Ислон туркман ўтинкашдан туркий алфозда сўради: “Фалон оқ эшагинг туғибмидур? У, “Подшоҳим туғибдур” деди. Хўжа ислон деди: “Кимнингки эшаги туғмасдур, у бедавл дур”. Абдуллахон ва унинг амирлари бошларидан саллаларини олиб, кўп туриб қолдилар, лекин Хўжа Ислон уларга эътибор ҳам бермади, илтифот ҳам қилмади. Орқаларига қайтиб дедиларки: “Ўша туркман ўтинкаш кошки биз бўлсайдиқ”. Онҳазратнинг кимё таъсир назарлари олдига бузург одам коҳ (сомон) ёки кўҳ (тоғ, осмон) бўларди.

Абдуллахоннинг ўз маънавий раҳнамоси Хўжа Ислон олдига энг катта хизмати унинг ажодлари ва ўзи шарафига Сумитанда масжид, мадраса ва хонақоҳ қурдирганидир. Унинг биринчи тадбири Абу Бакр Саъд қабри атрофига ҳазира (чамбара) ўрнатиш бўлди. Мозор атрофидан 100 таноб ер олиб, уни чорбоққа айлангирди, турли анвойи дарахтлар билан тўлдирди. Бу ерда ҳовуз, улуғвор кўринишхона қурдирди. Амирларга ўзи яратган чорбоғ атрофига яна бот қуришга фармон берди. Фармонга мувофиқ Сумитан чаҳорбоғи атрофига Абдуллахон мислари томонидан кўнлаб боғлар барпо этилди. Шергирон дарвозасининг жануб томон даги девор бузилиб, Шайх Жалол

дарвозасигача қайтадан кенгайтириб уриб чиқилди. Натижада Хўжа Ислон манзили бўлган Жўйбор шаҳар ичкарисига олинди.

Шайбоний саркардалар, вилоят ҳокимлари ва бошқа лавозимни эғалаб турган шахслар Хўжа Ислон сиймосида ўз пирларини, ҳомийларини, халоскорларни кўришарди ва баҳоли қудрат унга интилишар, дуосига мушарраф бўлишга кўшиш қилишарди.

Хоразм ҳукмдори Абдулғозий Али султон (1558-1567) Хўжа Ислон муридларидан эди. У Хўжа Ислонга йўлаган мактубида уни дуо хайр билан ёд этишликни илтимос қилиб, қизилбошлар томонидан тижорат аҳлига етказилаётган зарарни тўхтатишда воситачилик қилишни сўрайди.

Шайбоний султонлари ўзаро урушларни тўхтатиш масаласида ҳам кўпинча Хўжа Ислонга мурожаат қилиб, ундан ёрдам сўрардилар. Худойберди султоннинг Хўжа Ислонга ёзган мактуби бунга мисол бўлади. Мактубда султонлар ўртасидаги жанглар натижасида аҳолининг аҳволи мушкуллашиб, уларнинг бир қисми Миёнкол ва Бухоро томонга кетганлиги қайд этилади ва Хўжа Ислондан султонлар орасида сулҳни барқарор қилиш илтимос қилинади.

Кўчкнчхоннинг ўғли Жавонмардали султоннинг Хўжа Ислонга ихлосу эътиқоди баландлиги боис, маслаҳат сўраш ва дуосига мушарраф бўлиш бобида ундан тортинмасди. Унинг Хўжа Ислонга ёзган мактуби бунга мисол бўлади.

Шайбоний султонлари ичида анча таниқли ва тахталаб Бобо султон бин Бароқхоннинг Хўжа Ислонга ихлоси бошқаларникидан кам эмасди. У тариқат пешвосига ёзган мактубида султонлар ўртасида тинчлик, бир-бирига меҳр-муҳаббат ўрнатиб, фуқарони бесаранжомликлардан халос қилишда ёрдам беришни сўрайди. Шунингдек, баъзан дуо билан уни хотирлаб туришни илтимос қилади.

Хусрав Муҳаммад султон Кармананинг нариги томонидаги ерларга ва Бухоронинг бир қисмига бўлган даъвосини Хўжа Ислон орқали Абдуллахонга етказишни кўзлаб, унга мактуб билан мурожаат қилади. Хўжа Ислон воситасида ўз шартларини Абдуллахонга етказди.

XVI аср ўрталарида Хўжа Ислон ўз ижтимоий-сиёсий фаолиятининг энг юқори погонасига кўтарилди. Бунинг оқибати ўлароқ Бухоро узил-кесил Абдуллахон қўлида қарор топди ва Мовароуннаҳрни унинг атрофига бирлаштириш жараёни бошланди. Бухорони Балхга алмаштириш жараёнининг тўхталиши ва унинг мамлакат пойтахтига айлангирилишида, шубҳасиз, Хўжа Ислоннинг ҳам ҳиссаси бор.